

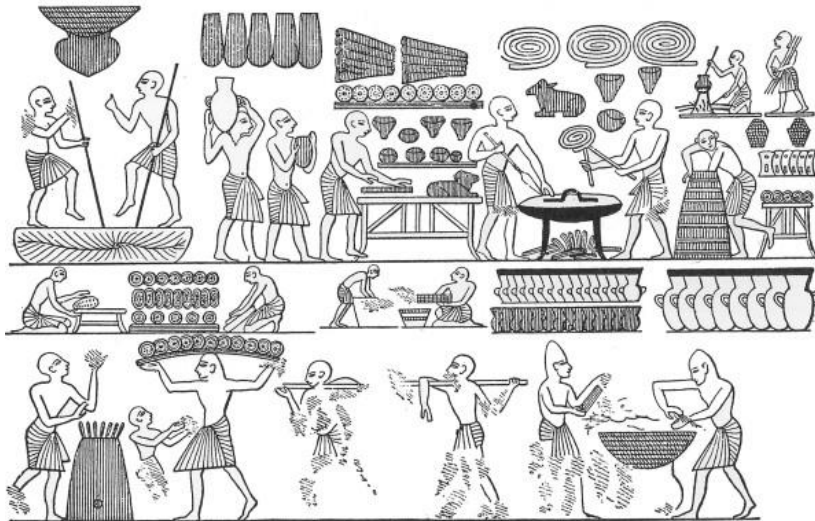
מדוע אסור לאכול חמץ ?

לחם מחמצת כמבדיל בין ישראל לבין מצרים

זהר עמר

פרק מתוך הספר: **חמשת מיני דגן**: מסורות הזיהוי, היבטים היסטוריים, הלכתיים ורעיוניים וענייני המקדש. כל מראה המקומות יובאו במלואם בספר.

הלחם כמזון בסיסי מדגנים וקטניות הוא מוצר קדום שהיה ידוע בעולם העתיק בהרבה תרבויות, ולאמתו של דבר לא ניתן לדעת מתי והיכן בדיוק למדה האנושות להכין את הלחם. הדעה הרווחת, שאינה בהכרח נכונה מבחינה היסטורית, מייחסת את "המצאת האפייה" למצרים העתיקה, שהתגלה בה לפני אלפי שנים השימוש בשאור ובמרכיבים מגוונים ליצירת מיני לחם ומשקאות תוססים, כגון בירה. ידיעות על הלחם ודרכי הכנתו מופיעות בתעודות מצריות, ואף נתגלו בחפירות ארכיאולוגיות במצרים כיכרות לחם בצורות שונות מתקופות קדומות. בציורי קיר מצריים עתיקים ניתן לראות את כל שלבי האפייה למן לישת הבצק ועד להוצאת כיכרות הלחם מן התנור. צורות הלחם הן רבות: לחמים עגולים, לחמים מרובעים, לחמים בעלי כיפות, לחמים דומים לקוביות, לחמים גבוהים, לחמים בצורת חרוט, לחמים דמויי בעלי חיים ועוד. הלחם והבירה נחשבו מרכיב מזון מרכזי בכל ארוחה בכל בית במצרים. בראש המאפייה הממלכתית עמד "שר האופים" (בראשית מ,א-ב).

המאפייה הממלכתית במצרים, כנראה מימי רעמסס השלישי (המאה שתיים-עשרה לפנה"ס)

הלחם היה למצרים יותר ממזון למחיה. הכלכלה המצרית כולה התבססה על גידול התבואה (בראשית מא,לה ועוד) ועל עשיית הלחם, והוא היה מטבע לסוחר. הלחם מופיע ראשון ברשימות המס, משכורתם של אנשי הצבא והפועלים שולמה בכיכרות לחם (שהשתמרו זמן רב), ותמורת הלחם קנה יוסף את כל אדמת ארץ מצרים, ואת תושביה הפך לעבדים, מלבד הכהנים, כמו שנאמר:¹

וְלֶחֶם אִין בְּכַל-הָאָרֶץ כִּי כָבֵד הָרָעַב מְאֹד, וַתִּלְהַ אֶרֶץ מִצְרַיִם וְאֶרֶץ כְּנָעַן מִפְּנֵי הָרָעַב. וַיִּלְקֹט יוֹסֵף אֶת כָּל הַכֶּסֶף הַנִּמְצָא בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וּבְאֶרֶץ כְּנָעַן בְּשֶׁבֶר אֲשֶׁר הֵם שֹׁבְרִים, וַיָּבֵא יוֹסֵף אֶת הַכֶּסֶף בֵּיתָה פְּרָעָה. וַיְתֵם הַכֶּסֶף מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וּמֵאֶרֶץ כְּנָעַן וַיָּבֹאוּ כָל-מִצְרַיִם אֶל-יוֹסֵף לֵאמֹר הִבָּה לָנוּ לֶחֶם וְלָמָּה

¹ וראוי לתת את הדעת לזיקה בין ריבוי אזכורי הלחם והכסף בקטע זה, ששניהם כידוע בצורת כיכר. גם המשפט "וַיִּלְקֹט יוֹסֵף אֶת כָּל הַכֶּסֶף" מזכיר כרגיל במקרא ליקוט מזון, בעיקר תבואה (ויקרא יט,ט; ישעיהו יז,ה; רות ב,ב, ועוד). ונעיר שכנראה אין זה מקרה שפרעה חלם על שיבולים (בראשית מא,ה-ח).

נמות נגדך, כי אפס כסף. ויאמר יוסף הבן מקניכם ואתנה לכם במקניכם, אם אפס כסף. ויביאו את מקניהם אל-יוסף ויתן להם יוסף לחם בסוסיים ובמקנה הצאן ובמקנה הבקר ובחמרים, וינהלם בלחם בכל מקניהם בשנה ההוא.

ותתם השנה ההוא ויבאו אליו בשנה השנית ויאמרו לו לא נכחד מאדני כי אם תם הכסף ומקנה הבהמה אל אדני, לא נשאר לפני אדני בלתי אם גוינתו ואדמתנו. למה נמות לעיניך גם אנחנו גם אדמתנו קנה אתנו ואת אדמתנו בלחם, ונהיה אנחנו ואדמתנו עבדים לפרעה ותן זרע ונחיה ולא נמות והאדמה לא תשם. ויקן יוסף את כל אדמת מצרים לפרעה כי מכרו מצרים איש שדהו כי חזק עליהם הרעב, ותהי הארץ לפרעה. ואת העם העביר אתו לערים, מקצה גבול מצרים ועד קצהו. וק אדמת הפהנים לא קנה [...] (בראשית מז, יג-כו).

מתעודות מצריות עולה שכמויות עצומות של כיכרות במגוון עשיר של צורות הוגשו כמנחה לכוהני מצרים ואליליה. מדובר אפוא בארץ של תרבות ודת הלחם או כפי שכנה אותם הגאוגרף היווני הקטיאוס (476--550 לפנה"ס) בשם "אוכלי הלחם". וכבר ראינו בעניין לחם הפנים, שאף בתקופות מאוחרות יותר הייתה מצרים מפורסמת בזכות נחתומיה, ומלאכת החמצת העיסה הייתה מסורה בה בידי אנשים מומחים.²

הלחם המוחמץ התפוח היה אפוא סמל מעמדי שהבדיל את המצרים מעמים אחרים. לעומת זאת, אפוא בארץ-ישראל בדרך כלל בתקופת המקרא "לחם מצות" (בראשית יט, ג; שמ"א כח, כד), לחם שטוח בדומה לפיתות בימינו, פשוט ומהיר הכנה, שנקרא "לחם עוני" (דברים טז, ג), שנאפה בתנורים קטנים או על גבי אבנים לוהטות כפי שנהגים לאפות הנוודים. לחם אפוי זה אפיין את העברים והבדיל את הלחם שלהם מן הלחם המצרי, שנאפה בתנורים גדולים בנויים, על פי רוב קבועים, שניתן לאפות בהם לחם שתפח בתהליך אפייה שנמשך זמן רב. משום כך, הלחם והמצה אינם רק שני מיני מאפה, אלא הם מייצגים שתי תרבויות נבדלות זו מזו באופיין, בין העברים הנוודים רועי הצאן לבין המצרים יושבי הערים. לפי התורה, ההבדל בין שתי התרבויות היה תהומי וגבל בתיעוב של ממש: "כי תועבת מצרים כל רעה צאן" (בראשית מו, לד).³ כפי הנראה, מסיבה זו הסכים פוטיפר שינהל יוסף העברי את כל ביתו מבלי שהוא מעורב בשום דבר, מלבד "הלחם אשר הוא אוכל" (בראשית לט, ו).⁴ מדובר כמובן בהנחה שמדובר בתורה בלחם כמוצר מאפה, ולא כמונח מושאל, ככינוי כללי לאוכל.⁵ מעמד זה נשמר בקפידה רבה מאוד גם כשנעשה יוסף משנה למלך: "וישימו לו לבדו ולהם לבדם ולמצרים האכלים אתו לבדם, כי לא יוכלון המצרים לאכל את העברים לחם כי תועבה הוא למצרים" (בראשית מג, לב).⁶ כלומר, הלחם היה סמל להבחנה בין מעמדות ודתות.

² בית גרמו היו בקיאין במעשה הלחם וברדייתו ולא רצו ללמד. שלחו אומנים מאלכסנדריאה והיו בקיאים במעשה לחם הפנים, וברדייתו לא היו בקיאין (ירושלמי, יומא ג יא, מא ע"א ומקבילות)

³ לכן מבקש משה מפרעה לצאת מן היישוב הרחק דרך שלושת ימים במדבר, "כי תועבת מצרים נזבח לה' אלהינו, הן נזבח את תועבת מצרים לעיניהם ולא יסקלנו" (שמות ח, כב--כג).

⁴ רש"י פירש שם, בעקבות מדרש בראשית רבה פו, ו, שהלחם הוא כינוי לאשתו של פוטיפר, ושדיברה התורה בלשון נקיה. ואולם לדעת אבן עזרא, פירוש זה רחוק. ונראים פירושיהם של הרמב"ן וכלי יקר לפסוק זה.

⁵ מהמנחה ששולח יוסף לאביו ברור לגמרי שמדובר בלחם, שהרי בכפיפה אחת נזכרו בפסוק גם "בר" ו"מוזון" (בראשית מה כג). ניתן להציע שאף אם מדובר במונח כללי, הרי שהלחם מייצג את מזונו הבסיסי של האדם, ולחילופין ממנו אולי אף נגזר שמו של הבשר, שהוא מזון חשוב בכל מיני תרבויות. ובערבית הבשר נקרא לחם. על הזיקה בין הלחם לבין הבשר ולדרך הכנתם בחום האש, ניתן ללמוד אולי גם מן הביטוי המקראי המזכיר את בשר הקרבן הנשרף על המזבח: "לחם אשה לה" (ויקרא ג, יא ועוד).

⁶ כבר במעשה זה, היו אחי יוסף צריכים לחשוך בו, והדבר מצטרף לתיאור הושבתם לפי גילם (בראשית מג, לג).

הטעם לאיסור לאכול מחמצת בפסח (שמות יב, וט ועוד) הוא לזכר יציאת בני ישראל בחיפזון ממצרים, עד שלא הספיק בצקם להחמיץ (שמות יב, טז). אולם לכאורה הציווי לאכול מצות נזכר עוד לפני צאתם ממצרים (שמות יב, טו). ויש לשאול: אם מדובר רק בציון אירוע, מדוע התורה טורחת לחזור ולהזכיר את האיסור על אכילת מחמצת כמה פעמים? ועוד. מדוע עונשו של מי שאוכל מחמצת הוא כבד כל כך, עונש של כריתת הנפש (שמות יב, טז--כ)? נראה לנו שהתשובה לשתי השאלות הללו טמונה לא רק בזכר ליציאת מצרים החפוזה, אלא בעניין המהותי הנוגע לשורש הלאומי של ישראל וההבדלה בינו לבין העמים.

בני ישראל הכירו בוודאי את אפיית הלחם המוחמץ במצרים, וברקעו של איסור אכילת מחמצת בחג המצות עומד עניין עקרוני, התביעה להיבדלות ולהשתחררות מן התרבות הרוחנית והחומרית של מצרים. היציאה ממצרים הייתה גם בגדר פרישה והיטהרות מן המחמצת והלחם העשיר המאפיין את מצרים יושבת הקבע, המעונגת והמסואבת, על גאוותה ועריצותה, על מקדשיה ואליליה, והיא בחירה בלחם העוני העברי. אכילת המצה בחג החירות מסמלת את חזרת עם ישראל לכור מחצבתו. הלחם הוא אפוא סממן המבדיל בין ישראל לבין העמים, ובמידה מסוימת ניתן אולי לראות באיסור אכילת מחמצת יסוד לגזרה המאוחרת שלא לאכול פת נכרים. וכבר עמד הרמב"ם על טעמו של האיסור להקריב לחם שאור ודבש על המזבח (ויקרא ב, יא), ואמר שהוא בא כנגד מנהגם של עובדי עבודה זרה,⁷ כפי שהיה מקובל בפולחן המצרי. דומה שכנגד מנהגם הנפסד של עשירי שומרון יוצא הנביא עמוס באמרו: "יִקְטֹר מִחֶמֶץ תוֹדֶה" (עמוס ד, ה). זהו חלק מן האיסור הכללי להידמות לגויים ולעשות כמעשיהם, שהתורה מזהירה מפניו (ויקרא יח, ג):

כְּמַעֲשֵׂה אֶרֶץ מִצְרַיִם אֲשֶׁר יִשְׁבַּתֶּם בָּהּ לֹא תַעֲשׂוּ, וְכַמַּעֲשֵׂה אֶרֶץ כְּנָעַן אֲשֶׁר אָנֹכִי מְבִיא אֶתְכֶם שָׁמָּה לֹא תַעֲשׂוּ וּבְחַקְתֶּיהֶם לֹא תִלְכוּ.

ככרות לחם ממצרים העתיקה

⁷ מורה נבוכים ג, מו (מהדורת קאפח, עמ' שפב). ראוי להדגיש שאמנם הרמב"ם מניח שהייתה הקבלה בין המנהגים הפולחניים של עמים אחרים לישראל, אלא שהוא סבור שמדובר בדמיון צורני בלבד, ואילו במהותו הפנימית יש ניגוד ביניהם.